

УДК 37.09.015.31:2(477.83)“19”
ORCID 0000-0002-0067-0747

Олексій Караманов

ФЕНОМЕН РЕЛІГІЙНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ ІДЕЙ РЕФОРМАТОРСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ (НА ПРИКЛАДІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.)

Феномен реформаторської педагогіки кінця XIX – початку ХХ ст. являє собою цікаве і водночас складне явище в історії світової педагогічної думки. Бувши неординарною за своєю сутністю, зумовлюючи численні зміни у теорії та освітній практиці, реформаторська педагогіка вдало поєднувала непрості елементи, що стосувалися психічного, психофізичного, соціального розвитку дитини, а також формування її духовних, естетичних та педагогічних ідеалів та ціннісних орієнтацій.

Пріоритетними серед них були цінності морального християнського ідеалу духовності людини; громадянського виховання; національно-патріотичних відчуттів; верховенства сім'ї, з допомогою якої забезпечували взаємозв'язок світського і релігійного світогляду людей.

Безперечно, реформаторська педагогіка (педагогіка «нового виховання») справила вагомий вплив на розвиток теорії і практики навчання та виховання в Україні у згаданий період [7, с. 260], проте часто вона не «наздоганяла» чи «запозичувала» освітні ідеї Заходу, а розвивалася паралельно з ними, зокрема у плані використання засад педоцентризму і вільного виховання [7, с. 268].

Серед численних напрямів педагогіки «нового виховання» окремо слід виокремити релігійно-педагогічний, який намагався узгодити традиційні постулати релігійного віровчення з ідеями реформаторських змін в освіті та вихованні.

На думку дослідників, цей напрям орієнтував на церковно-релігійну культурну традицію більше, ніж на політичні цілі. Він розкривав духовно-моральне виховання дітей як спосіб осмислення сенсу буття людини. Таке виховання представниками релігійно-педагогічного напрямку в Україні розглядалося в інтегративній єдності з естетичним і трудовим. Основою такого виховання було визначено віру і релігійні почуття [1, с. 95–100].

Сучасні дослідники зазначають, що у середині XIX – на початку ХХ ст. освітні установи на українських землях, відображаючи суперечливий характер розвитку держави і суспільства,

прагнули до формування в учнів цінностей, які у своїй сукупності можна визначити як традиційні духовні цінності [1, с. 95–100].

Характер і спрямованість сучасної історіографії даної проблеми зумовлюють певні особливості. Зокрема, це пов'язано з широкою інтерпретацією релігійної тематики у межах різних педагогічних понять: «моральне виховання», «морально-релігійне виховання», «релігійно-моральне виховання», «християнське виховання», «духовне виховання» тощо. Така ситуація зумовлена розмаїттям уявлень і тлумачень цього феномену у філософській, історичній, релігієзнавчій, психолого-педагогічній та соціологічній літературі. Порушену проблематику розглянуто у працях українських та польських дослідників В. Ворожбіт, А. Закжевської, Б. Савчука, І. Стражнікової, Ю. Чопика, Ю. Щербяка, о. П. Яворського, В. Ямружека та інших, проте вона потребує окремого дослідження.

Як справедливо зазначає І. Стражнікова, попри безліч інтерпретацій у науково-педагогічному середовищі можна відзначити домінуюче розуміння морального виховання як діяльності школи, сім'ї, громадськості з формування у дитини моральних норм, цінностей, ідеалів, що прийнятні суспільством та визначають її особистісну поведінку [9, с. 190].

Мета статті полягає у визначенні особливостей розвитку релігійної педагогіки на теренах Східної Галичини на початку ХХ ст. у контексті поширення ідей педагогіки «нового виховання» (реформаторської педагогіки) та виокремленні спільних тенденцій у межах цього розвитку.

Поширення реформаторських ідей освіти і виховання у Галичині сприяло активізації дискусії серед місцевих педагогів різних національних груп стосовно ролі і значення релігії у житті суспільства та кожного громадянина. Відповідно до цього ними розроблялись постулати релігійної або християнської педагогіки, метою якої було втілення між людьми правдивого християнського духу. Релігія була потужним засобом формування світогляду і моральних вартостей особистості, виступала у ролі вагомого чинника її суспільної поведінки.

Зазначимо, що термінологія порушеної проблеми у даному регіоні також мала свої особливості, зумовлені паралельним вживанням понять «релігійна педагогіка», «педагогіка релігійного виховання», «релігійно-моральна педагогіка», «школа релігійного життя» тощо.

Ми вважаємо, що аналіз зазначеної тематики необхідно проводити на засадах полікультурного підходу, який забезпечує бачення загальної картини розвитку цього напряму реформаторської педагогіки в краї серед різних національних груп. Це дозволить подолати певний етноцентризм вітчизняної історико-педагогічної думки, неупереджено й об'єктивно розкрити і пояснити минуле освіти [10, с. 26–35].

Прихильниками релігійної педагогіки у Східній Галичині виступало чимало українських і польських освітян, релігійних діячів. Вони висували думки про необхідність зміни у свідомості громадян консервативних понять віри та переконанні їх у можливості бути водночас палкими християнами і мислячими, самостійними особистостями, що відповідало постулатам педагогіки «нового виховання».

У зв'язку з цим цікавими для нас є погляди Яна Цемневського (Ян Цемневський (Jan Ciemniowski) (1866–1947) – католицький ксьондз, доктор філософії і теології, педагог; у міжвоєнний період займався вихованням гімназійної молоді Львова), наукові інтереси якого зосереджувалися на проблемі пізнання і виховання характеру з релігійної точки зору.

Окреслюючи поняття «характер», автор виділяв два різних значення:

- характер є внутрішньою стороною організму певної особистості, її індивідуальною конституцією, яка становить індивідуальність кожного з нас – у такому сенсі кожна людини має і мусить мати характер, бо кожному притаманна певна внутрішня індивідуальність;
- характер вживається у стислому значенні і означає людину, яка «йде по життю дорогою доброчесності і справедливості»; мати характер – значить «впровадити певний лад та етичний порядок в своєму житті, гармонію з правом, йти за голосом сумління й розсудку, оскільки люди з характером – це сумління народу» [14, с. 8–9].

Найважливішою ознакою характеру Я. Цемневський називав релігію, без якої не може бути мови про його правильний розвиток: «Без відродження у нинішньому світі християнських паростків, без їх вчеплення не виробиться справжня культура, а людство може повернутися до первісного стану варварства; тільки правдива і щира віра є підставою коренілого християнського життя, вона єдина може втримати нас у моральній рівновазі, врятувати світ від суцільного знищення» [13, с. 4].

Результатом ігнорування законів природи дослідник вважав виродження людських характерів. На його думку, причиною цього був відхід від релігії та перетворення самого релігійного вчення у чистий формалізм. Вихід з такого стану він вбачав у адаптації слова Божого до потреб нової людини, у шуканні, за прикладом педагогіки і психології, «нових доріг в поданні людям вічних правд віри» [13, с. 5].

Таким чином, у своїх поглядах Я. Цемневський виступав за необхідність усунення зі свідомості громадян догматичного розуміння віри і намагався переконати їх у можливості бути самостійними, творчими, активними, а водночас – і палкими прихильниками християнства.

Слід зауважити, що у навчальних закладах Галичини релігійні предмети були одними з головних. Акцентуючи увагу на вихованні засад віри, вони сприяли становленню цілісного релігійного світогляду, спрямованого на те, щоби вберегти людину від морального занепаду [16, с. 106–107].

У міжвоєнний період в Галичині триває поширення релігійної педагогіки, що передусім було зумовлено енцикліками папи Пія XI «Про християнське виховання молоді» від 31.12.1929 р. та «Про християнське одруження» від 31.12.1930 р., а також з функціонуванням Головного інституту Акції Католицької, утвореного 1930 р. [15, с. 102]. Згадані енцикліки мали на меті розширити вплив християнської релігії на формування світогляду і характеру молоді.

Теоретиками та інтерпретаторами релігійної педагогічної думки цього часу у Східній Галичині були З. Белавський (Зигмунд Белавський (Zygmunt Bielawski) (1877–1939) – польський педагог, теоретик релігійно-морального виховання, академічний вчитель.), Ю. Дзерович (Юліан Дзерович (1871–1943) – священник Української греко-католицької церкви, галицький педагог, церковний і освітньо-культурний діяч, меценат, професор), Б. Жулінська (Барбара Жулінська (Barbara Zulińska) (1881–1962) – католицький педагог, академічна вчителька, засновниця дитячих лікувальних таборів в Галичині), Я. Розквітальський (Ян Розквітальський (Jan Rozkwitalski) (1885–1939) – католицький ксьондз, польський педагог, катехит, теоретик релігійно-морального виховання) та інші педагоги, священники, вчителі, працівники яких розширили коло проблем для наукового вивчення.

Так, у підручнику Зигмунда Белавського «Релігійно-моральна педагогіка (Катехетика)» висвітлювався історичний розвиток релігійно-моральної педагогіки, розкривалися психологічні моменти у релігійному вихованні та пропонувалися форми і методи навчання релігії. Метою релігійного виховання визначалося вироблення у вихованців відповідних вартостей, особистої і суспільної зрілості. Учні мали отримати певний

фах, який би розкривав і удосконалював їх для «добра і дальшого розвитку суспільства, в якому вони живуть» [12, с. 51].

Питання ролі релігійного виховання у розвитку людини розглядалося у поглядах українського педагога о. Юліана Дзеровича. Він відзначав, що виховання має тривати так довго, «доки вихованець не пізнає, які його завдання щодо Бога, суспільності, народу й себе, які має сили і засоби сповнити ці обов'язки» [4, с. 43–45].

Мету релігійного виховання педагог вбачав у духовно-моральній довершеності і зрілості вихованця, в його самостійності. Тієї довершеності, на його думку, можна досягнути:

- поступовим розвитком вроджених сил в розумовому, моральному й естетичному напрямках;
- наданню відповідного змісту цим силам, «немов би скріпленням їх і відживлюванням для того, щоб дитина могла стати цілою людиною» [2, с. 25].

Розкриваючи виховну роль родини, церкви і держави, освітянин підкреслював, що українську дитину в національному дусі «виховує найкраще Христова віра й релігія, бо саме християнське виховання найбільше відповідає вдачі й характерові нашого народу, охороняє від зіпсуття й денационалізації» [3, с. 195–196].

Як зазначав відомий український педагог Петро Ісаїв (Ісаїв Петро-Маркіян Іванович (1905–1973) – філософ, дослідник історії української церкви, педагог, громад. діяч), саме цілковитий відхід школи від церкви і постійне заперечення всякого ідеалізму у кінцевому результаті приводило до того, що «молода людина була позбавлена всякого духовного і вищого смислу життя» [5, с. 85].

На беззаперечній ролі творчості у релігійному вихованні наголошувала польська вчителька Барбара Жулінська. Згідно з її поглядами, творчість являє собою «Божу іскру, розквіт думки, що має розвинути католицьке вчення» [21, с. 466–467]. Умовами розвитку творчості в діяльності педагога визначалися:

- внутрішній стан, який не дозволяє впроваджувати у навчальний процес речі, не сумісні з засадами віри і християнської етики;
- вміння обґрунтувати свої думки;
- шана до вихованців, що виявляють, навіть у первинній формі, творчі здібності;
- піднесення власної самостійності;
- створення виховних методів, які найбільше виходять з потреб учнів;
- прагнення до постійного самовдосконалення – «людина творча – це людина ідеї, а отже людина, яка вмєє кохати»;
- вироблення здатності до зосередженості та концентрації [21, с. 467–468].

За влучним висловлюванням авторки, те, чому вчить психологія і педагогіка, вже давно

відомо з Євангелія, однак вчителі замало використовують науку Христа для педагогічних цілей [21, с. 469].

У своїх дослідженнях Б. Жулінська приходила до висновку, що виховну працю слід завжди починати від роботи над собою: виробляти відповідні риси, які полегшують роботу з дітьми і ведуть до одного засадничого принципу – християнської любові. Такими рисами є вміння слухати, пунктуальність, гостинність, повага до старших, пошана праці ближнього [20, с. 129–130].

Отже, єдиним знаряддям у суспільних стосунках людей є любов, а найвищим її ідеалом – Бог.

Ґрунтовний аналіз засад релігійної педагогіки у зв'язку з ідеями «нового виховання» відображено у поглядах відомого польського галицького катехита Яна Розквітальського. Вивчаючи стан розвитку реформаторської педагогіки початку ХХ ст., вчений зауважував, що нові педагогічні течії мають вирішальною мірою вплинути на формування світогляду і характеру молоді. У результаті це сприяє зникненню прірви між офіційною школою і приватним життям молоді, коли «шкільна наука стане тією засадою, яка своїм впливом охопить психіку молодої людини, проникне в її сутність і таким чином сформує цю людину як особистість» [17, с. 418–419].

На переконання дослідника, нові педагогічні течії чудово гармонізували з релігійним вченням і рисами сучасної йому молоді. Основними складовими цього світогляду було пізнання світу, цінності та ідеал життя.

Стосовно першої складової – пізнання світу – персоналістичний напрям реформаторської педагогіки наголошував на застосуванні принципу самостійності в релігійному пізнанні. Названий чинник, що впливав з самої церковної традиції, сприяв певному поживленню релігійної методики і можливості для молоді самостійно опанувати релігійне вчення [6, с. 9].

Наступною складовою були цінності, які переживає вихованець у процесі релігійного пізнання. Під час цього пізнання молода людина переживає певну цінність, а з пізнаного матеріалу отримує те, що стає частиною її нового, власного «я». В результаті пізнана цінність стає новим джерелом життя. Ця складова за принципами своєї дії наближається до течії педагогіки культури, дотичної до релігійної педагогіки.

Третя складова – ідеал життя – передбачала вироблення правдивого життєвого ідеалу на основі глибокої віри у Святе Письмо. Важливу роль тут мала відіграти особистість катехита [17, с. 420–433].

У роботі «Школа праці і навчання релігії» Я. Розквітальський виступав за застосування методу трудової школи у релігії, який повинен у даному випадку виховувати почуття і розумову самостійність людини. Метою його мало стати

пробудження інтенсивного релігійного життя, виховання релігійно-етичного характеру.

Відповідно до цього, релігійні знання не повинні залишатися тільки знаннями, а мають бути реалізовані у практичному житті на засадах християнсько-католицької етики [18, с. 70–71].

Зауважимо, що у літературі міжвоєнного періоду щодо релігійної педагогіки досить часто вживався термін «школа релігійного життя». За Я. Розквітальським, така школа є кінцевою еволюцією в катехетиці і містить в собі два засадничих принципи – самостійності і концентрації. Тому виховна діяльність вчителя в ній повинна спиратись на велику любов та повагу до учнів, з одного боку, і на ґрунтовному знанні дидактики та психології – з іншого [18, с. 132].

Отже, маємо підстави констатувати, що у поглядах Я. Розквітальського простежувалася спроба пристосувати нову, реформаторську педагогіку до релігії і в результаті позбутися старих релігійних догматів, відкриваючи шлях для розвитку нової релігійної педагогіки.

Визначальним елементом цієї педагогіки виступав духовний аспект буття людської особистості. Основною характеристикою буття було визнано внутрішню активність людини, її здатність продуктивно використовувати власні можливості людини.

Проблему духовності (через призму виховання) як найвищого та визначального буття людини творчо осмислювали А. Шептицький (Андрей Шептицький (1865–1944) – релігійний діяч, граф, єпископ Української греко-католицької церкви) і Й. Сліпий (Йосип Сліпий (1892–1984) – релігійний діяч, український кардинал, доктор богослов'я, єпископ Української греко-католицької церкви), ідеї яких були співзвучні основним положенням представників західноєвропейського неотомізму. Основне призначення людини (як особистості) вони вбачали в тому, щоб пізнати, знайти себе і в напруженій роботі духу працювати над самовдосконаленням для наближення до свого Творця.

Творчість митрополита А. Шептицького пронизана ідеєю релігійно-морального виховання особистості, яка була зведена у цілісну систему. Він, зокрема, наголошував, що для українців «... віра в Ісуса Христа не є лише мірою приватного життя, внутрішньою справою сумління, але зразком і нормою суспільного життя» і закликав докласти всіх зусиль для самопіднесення до рівня світової культури й моралі на своїх, національних традиціях [11, с. 238].

Крім цього, А. Шептицький зазначав, що освіта й християнське виховання повинні стояти поруч і складати єдину цілісну систему, оскільки «людина вартує стільки, скільки вартують її моральні переконання» [11, с. 238–240].

У поглядах Й. Сліпого проблема духов-

ності особистості ототожнювалася з любов'ю, що визначалася як найцінніший дарунок, даний людині Богом. Відповідно категорія любові визначалась як динамічний чинник наближення людини до Бога, тобто основи її духовності, що у повній мірі дозволяє людині здобути відчуття власної цілісності [8, с. 10–57].

Українські та польські педагоги Галичини вбачали в релігійній освіті та вихованні джерела повноцінного людського розвитку, вказуючи, що сформульовані тут навчальні цілі сприяють повноцінному формуванню людини. Безперечно, така система є носієм гуманізації суспільного життя, оскільки «дивиться» на все з погляду любові до Бога і ближнього, і, таким чином, звільняється від ненависті, яку часто поділяють люди, соціальні групи, нації чи держави [19, с. 49].

Проведений аналіз дає підстави визнати релігійну педагогіку важливою складовою реформаторської педагогіки у Східній Галичині на початку ХХ ст. Ця течія, спираючись на глибокі релігійні традиції, успішно адаптувалася в даному регіоні, створивши власні підходи до реалізації різних ідей освіти і виховання. Передусім вони спиралися на активність і самостійність людини у поєднанні з дисципліною та вірою в Бога, формуванню духовно-моральних цінностей, що відповідало постулатам «нового виховання» у сенсі розкриття власних можливостей людини, гуманістичного ставлення до дитини, розкриття її індивідуальності та вроджених здібностей.

Перспективами досліджень у цьому напрямку ми вбачаємо поглиблений неупереджений аналіз динаміки розвитку релігійної педагогіки у Східній Галичині на початку ХХ ст. у межах функціонування різних релігійних общин краю з відповідними течіями та віруваннями на засадах полікультурного підходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ворожбіт В. Духовно-моральне виховання дитини у спадщині представників релігійно-педагогічного напрямку педагогіки другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Новий колегіум*. 2013. № 2. С. 98–101.
2. Дзерович Ю. Педагогіка. Львів, 1937. 240 с.
3. Дзерович Ю. Християнське релігійно-моральне виховання молоді *Перший Український Педагогічний Конгрес, 1935*. Львів, 1938. С. 195–196.
4. Дзерович Ю. Як у світі жити? Або Правила доброго виховання. Тернопіль, 1905.
5. Ісаїв П. За нову людину! Краків, 1941. 92 с.
6. Караманов О. В. Розвиток реформаторських ідей освіти і виховання у Східній Галичині в першій третині ХХ століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Львів: Видав. центр Львівського нац. ун-ту імені Івана Франка, 2004. 20 с.

7. Савчук Б., Чопик Ю. Вплив реформаторської педагогіки на розвиток теорії і практики навчання і виховання в Україні у першій третині ХХ ст.: історіографія проблеми. *Людинознавчі студії. Серія Педагогіка*. 2015. № 31. С. 260–270.
8. Сліпий Й. Шляхом обнови. Львів, 1928. 106 с.
9. Стражнікова І. В. Еволюція теорії і практики релігійно-морального виховання в Західному регіоні України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. 2014. Вип. 32. С. 189–192.
10. Сухомлинська О. В. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми. *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем*. К.: А.П.Н., 2003. С. 26–35.
11. Шептицький А. Твори (морально-пасторальні). Львів: Свічадо, 1993. 547 с.
12. Bielawski Z. *Pedagogika religijno-moralna (katechetyka)*. Lwów, 1934. 734 s.
13. Ciemńiewski J. O akcje wiary ze stanowiska nowożytnej psychologii. Poznań, 1907. 62 s.
14. Ciemńiewski J. *Póznanie i kształcenie charakteru*. Lwów 1903. Cz. 1. 243 s.
15. Jamrózek W. Oświata i myśl pedagogiczna w Polsce okresu międzywojennego. *Historia wychowania. Skrypt dla studentów studiów dziennych i zaocznych / pod red. J. Hellwiga*. Poznań: Eruditus, 1994. S. 91–105.
16. Program nauki w państwowych seminariach nauczycielskich. Warszawa, 1926. 176 s.
17. Roskwitalski J. Nowe prądy pedagogiczne wobec zasad katolickich. *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy*. Warszawa, 1935. Zeszyt X. S. 418–432.
18. Roskwitalski J. Szkoła pracy a nauczanie religii. *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy*. Warszawa, 1928. Zeszyt I. S. 10–390.
19. Zakrzewska A. Edukacja religijna dzieci i młodzieży szkolnej okresu międzywojennego źródłem humanizacji życia społecznego. *Paedagogia Christiana*. 2012. No 2(30). S. 47–53.
20. Żulińska B. Matka-obywatelka. Pogadanki o wychowaniu dzieci. Lwów, 1928. 157 s.
21. Żulińska B. Więcej twórczości. *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy*. Warszawa, 1930. Zeszyt X. S. 465–470.
4. Dzerovych, Yu. (1905). *Yak u sviti zhyty? Abo Pravylo dobroho vykhovannia*. Ternopil [in Ukrainian].
5. Isaiv, P. (1941). *Za novu liudynu!* Krakiv [in Ukrainian].
6. Karamanov O. V. (2004). *Rozvytok reformatorskykh idei osvity i vykhovannia u Skhidnii Halychyni v pershii tretyni XX stolittia. Extended abstract of candidate's thesis*. Lviv [in Ukrainian].
7. Savchuk, B., Chopyk, Yu. (2015). *Vplyv reformatorskoj pedahohiky na rozvytok teorii i praktyky navchannia i vykhovannia v Ukraini u pershii tretyni XX st.: istoriografiiia problemy. Liudynoznavchi studii. Serii Pedahohika, 31, 260 –270* [in Ukrainian].
8. Slipyi, Y. (1928). *Shliakhom obnovy*. Lviv [in Ukrainian].
9. Strazhnikova, I. V. (2014). *Evoliutsiia teorii i praktyky relihiino-moralnoho vykhovannia v Zakhidnomu rehioni Ukrainy. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho univertsytetu. Seriiia "Pedahohika, sotsialna robota", Issue 32, 189–192* [in Ukrainian].
10. Sukhomlynska, O. V. (2003). *Istoriia pedahohiky yak nauka i yak navchalnyi predmet: aktualni problemy. Istoryko-pedahohichnyi protses: novi pidkhody do zahalnykh problem*. K.: A.P.N., 26–35 [in Ukrainian].
11. Sheptytskyi, A. (1993). *Tvory (moralno-pastoralni)*. Lviv: Svichado [In Ukrainian].
12. Bielawski, Z. (1934). *Pedahohika relihiino-moralna (katechetyka)*. Lwów [In Polish].
13. Ciemńiewski, J. (1907). *O akcje wiary ze stanowiska nowożytnej psychologii*. Poznań [in Polish].
14. Ciemńiewski, J. (1903). *Póznanie i kształcenie charakteru*. Lwów. Cz. 1 [in Polish].
15. Jamrózek, W. (1994). *Oświata i myśl pedagogiczna w Polsce okresu międzywojennego. Historia wychowania. Skrypt dla studentów studiów dziennych i zaocznych*. J. Hellwig (Ed.). Poznań: Eruditus, 91–105 [in Polish].
16. Program nauki w państwowych seminariach nauczycielskich (1926). Warszawa [in Polish].
17. Roskwitalski, J. (1935). *Nowe prądy pedagogiczne wobec zasad katolickich. Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy*. Warszawa. Zeszyt X, 418–432 [in Polish].
18. Roskwitalski, J. (1928). *Szkoła pracy a nauczanie religii. Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy*. Warszawa. Zeszyt I, 10–390 [in Polish].
19. Zakrzewska, A. (2012). *Edukacja religijna dzieci i młodzieży szkolnej okresu międzywojennego źródłem humanizacji życia społecznego. Paedagogia Christiana, 2(30), 47–53* [in Polish].
20. Żulińska, B. (1928). *Matka-obywatelka. Pogadanki o wychowaniu dzieci*. Lwów [in Polish].
21. Żulińska, B. (1930). *Więcej twórczości. Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy*. Warszawa. Zeszyt X, 465–470 [in Polish].

REFERENCES

1. Vorozhbit, V. (2013). *Dukhovno-moralne vykhovannia dytyny u spadshchyni predstavnykiv relihiino-pedahohichnoho napriamu pedahohiky druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia. Novyi kolehium, 2, 98–101* [In Ukrainian].
2. Dzerovych, Yu. (1937). *Pedahohika*. Lviv [in Ukrainian].
3. Dzerovych, Yu. (1938). *Khrystyianske relihiino-moralne vykhovannia molodi. Pershyi Ukrainskyi Pedahohichnyi Konhres, 1935*. Lviv, 195–196 [in Ukrainian].